

بازتاب کمی مؤلفه‌های هویت شیعی امامیه در دوران آل بویه در محتوای کتاب «مقتضب الاثر فی النص علی الائمه اثنی عشر علیهم السلام» (ابن عیاش جوهری)*

فرهاد پروانه^۱

چکیده

آل بویه یک خاندان اصیل ایرانی و شیعی مذهب ساکن منطقه دیلمان ایران بودند که در دوره ضعف خلافت عباسی ادعای استقلال کرده و با حفظ اقتدار ظاهری، خلافت عباسی بغداد را تصرف نموده و به حکومت دست یافتند. این خاندان شیعی ایرانی نقش مهمی در حفظ و گسترش میراث حدیثی، فقهی و کلامی شیعه در ایران و عراق ایفا کرده و به تحکیم پایه‌ها و مبانی تشیع امامیه و ترویج آن پرداختند. یکی از راه‌های پی بردن به میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی این دولت، بررسی محتوایی منابع اصلی تاریخی است که در آن زمان به نگارش درآمده است. در میان منابع تاریخی آل بویه، کتاب «مقتضب الاثر فی النص علی الائمه اثنی عشر» از آثار **ابن عیاش جوهری**، از اهمیت بسیاری برخوردار است. این مقاله قصد دارد به این سؤال پاسخ دهد که: انعکاس کمی موضوعات و مؤلفه‌های هویت شیعی امامی آل بویه در کتاب «مقتضب الاثر» **ابن عیاش جوهری** به چه میزان بوده و کدام یک از موضوعات و مؤلفه‌های هویت شیعه امامیه بیشترین و کمترین انعکاس را در کتاب او داشته‌اند. بدین منظور با استفاده از روش تحلیل محتوا (کمی و کیفی مورس دوورژه)، داده‌ها از کتاب مورد نظر استخراج شده و نتایج تحقیق با رویکرد تفسیری مورد تحلیل و ارزیابی

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۰ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۶ / مقاله پژوهشی

۱. استادیار گروه آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران / farhad.parvaneh@cfu.ac.ir

قرار گرفته است. بر اساس یافته پژوهش، در محتوای کتاب مورد نظر به مؤلفه‌های هویت شیعه امامیه به میزان زیادی توجه شده و این موضوعات و مؤلفه‌ها همراه با نمادها و شاخص‌های مهم هویتی شیعه در کتاب مذکور بازتاب زیادی داشته و مورد تأیید و تکرار قرار گرفته‌اند. بیشترین میزان تکرار و بازتاب را موضوعات و مؤلفه‌هایی مانند امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام سجاد و امام باقر علیه السلام، امامت داشته و مؤلفه‌هایی مانند رجعت، اربعین، نیمه شعبان، مدارس شیعی، مساجد شیعی، نواب اربعه، شاعران شیعی، رجال شیعی، وکلای شیعی، سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجادیه، مکاتب شیعی، مهر شیعی و...، کمترین میزان بازتاب و توجه را داشته‌اند.

کلید واژگان: آل بویه، ابن عیاش جوهری، امامیه، مقتضب الاثر فی النص علی الائمه اثنی عشر.

مقدمه

باتوجه به اهمیت مذهب شیعه در قرن چهارم هجری و نیز تأسیس دولت‌های مختلف شیعه از جمله آل‌بویه در این برهه خاص، پرداختن به میزان توجه به موضوعات و مؤلفه‌های هویت شیعه امامیه در این دولت‌ها، ضروری به نظر می‌رسد. در واقع یکی از راه‌های پی بردن به وضعیت هویت تشیع در دوران آل‌بویه تحلیل محتوای منابع آن دوران است. یکی از منابع مهم آل‌بویه نیز کتاب «مقتضب الاثر فی النص علی الائمه اثنی عشر» **ابن عیاش جوهری** است که با بررسی میزان انعکاس مؤلفه‌ها و موضوعات مربوط به هویت شیعه در محتوای این کتاب به این مهم دست پیدا می‌کنیم. آل‌بویه بیشترین تلاش خود را در پی‌ریزی شاکله مستحکم علمی با تمام جوانب آن اعم از ساختاری، محتوایی و نخبه‌پروری مبذول داشتند. دوره‌ای که به واسطه فضای فرهنگی ناشی از روحیه تسامح و تساهل آل‌بویه، زمینه‌ساز به وجود آمدن اندیشه‌ها و تفکرات بدیعی بود که منجر به رنسانس علمی و فرهنگی در جهان اسلام و ایران شد. مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که **ابن عیاش جوهری** در کتاب «مقتضب الاثر فی النص علی الائمه اثنی عشر» تا چه اندازه به موضوعات و مؤلفه‌های هویت شیعی امامی دوران آل‌بویه از نظر کمی پرداخته‌است.

هدف اصلی این پژوهش، بررسی و مقایسه میزان انعکاس، تکرار و توجه مؤلفه‌های هویت شیعی امامی آل‌بویه در محتوای «مقتضب الاثر فی النص علی الائمه اثنی عشر» **ابن عیاش جوهری** است تا مشخص گردد که اولاً **ابن عیاش جوهری** به چه میزان مفاهیم و مؤلفه‌های مربوط به هویت شیعی امامی را در اثر خود، مورد تأکید و بازتاب قرار داده است. ثانیاً کدام مؤلفه‌ها بیشترین و کمترین فراوانی را در این اثر انعکاس داده‌اند.

پیشینه

مؤسسه‌های علمی متعدد و افراد بسیاری در سال‌های اخیر، به موضوع هویت شیعه، آل‌بویه، مذهب امامی و **ابن عیاش جوهری** پرداخته و پژوهش‌های زیادی در این زمینه‌ها انجام داده‌اند که هر یک در جایگاه خود ارزش علمی دارند. اما دو عنوان مقاله از نظر محتوایی و روشی با پژوهش حاضر مشابهت بیشتری دارند: نخست مقاله نقد و بررسی کتاب «مقتضب الاثر فی النص علی الائمة الاثنی عشر» اثر ابن عیاش الجوهری (ت ۴۰۱ ق)، که توسط نزار عبدالمحسن منصوری در نشریه علوم الحدیث چاپ شده است که به معرفی، بررسی و نقد اجمالی این کتاب پرداخته است.

همچنین **پروانه و همکاران** (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلیان و فاطمیان در کتاب افتتاح الدعوه قاضی نعمان» که در نشریه پژوهشنامه تاریخ اسلام به چاپ رسید، با روش تحلیل محتوا به بررسی کمی و کیفی مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلیان در کتاب «افتتاح الدعوه» پرداخته‌اند.

امین (۱۳۹۵) نیز در مقاله‌ای با عنوان «تاریخ‌نگار ایرانی در دربار عثمانی و رویکرد به تشیع با تکیه بر تاریخ جنابی» که در نشریه مطالعات تاریخ اسلام به چاپ رسید، با روش توصیفی و تحلیلی به تفسیر و بررسی تشیع در کتاب معروف به «متن العلیم الزاخر فی احوال الاوائل و الاواخر» اثر **مصطفی جنابی**، مورخ ایرانی تبار دربار عثمانی در قرن دهم هجری می‌پردازد.

هیچ یک از پژوهش‌ها، میزان انعکاس، توجه و تکرار مؤلفه‌های مربوط به هویت شیعی امامی را به صورت اختصاصی در محتوای کتاب «مقتضب الاثر فی النص علی الائمة اثنی عشر» **ابن عیاش جوهری** مورد بررسی قرار نداده‌اند. همچنین باید خاطرنشان کرد که تمام پژوهش‌های بررسی شده به صورت کیفی انجام گرفته‌اند در حالی که پژوهش پیش‌رو به صورت کمی (آماري) و در قالب تحلیل محتوا به انجام رسیده

و تحقیق مشابهی در این مورد صورت نگرفته که در نوع خود نوآورانه بوده و به نظر می‌رسد که می‌تواند پایه‌گذار تحقیقات مشابهی در آینده باشد.

۱. تعاریف مفهومی تحقیق

۱.۱. شیعه و تشیع (هویت شیعی)

در لغت عربی برای شیعه معناهای متعددی ارائه شده است: کسانی که بر امر واحدی اجتماع نموده‌اند. گروه، یاران و پیروان شخصی (ابن‌منظور، ۱۹۹۶م، ۱۸۸/۸). شیعه کسانی هستند که به طور خاص، امام علی علیه السلام را پیروی می‌کنند و قائل به امامت و خلافت ایشان، هم از لحاظ نص و هم از حیث وصیت، چه به صورت آشکار و چه به صورت مخفی و پنهان هستند (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ۱۱۸/۱). شیعه در لغت به معنای یاران و پیروان است، اما در عرف فقیهان و متکلمان دوره‌های پیشین و پسین بر پیروان علی علیه السلام و فرزندان او اطلاق می‌شود (ابن‌خلدون، ۱۳۶۹، ۳۷۶).

در رابطه با واژه «تشیع» (مصدر باب تفعّل) باید دانست که این واژه در زبان عربی، در استعمال‌های گوناگون معناهای متعددی دارد؛ از جمله: «تَشَيَّعَ فِي الشَّيْءِ»؛ «در هوای (میل به) آن چیز، مستهلک شد» (ابن‌منظور، ۱۹۹۶م، ۲۵۹/۷).

تشیع در منابع شیعی بیش از یک معنا و مفهوم ندارد و آن اعتقاد به جانشینی امام علی علیه السلام و یازده فرزندش است که بعد از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم تا غیبت صغرا، هیچ تغییری در آن رخ نداده است. البته با گذشت زمان معنا و مفهوم شیعه، شکل معینی به خود گرفته و حدود آن مشخص شده است. لذا ائمه اطهار منتسبان به فرقه‌ها و نحله‌های باطل را از جرگه شیعیان خارج دانسته از این رو در عرف رجال‌نویسان شیعه، عنوان شیعه تنها به شیعیان اثنی‌عشری اطلاق می‌شود و در میان فقها گاهی از آنان به اصحابنا یا اصحاب‌الامامه تعبیر می‌شود (محرمی، ۱۳۸۸، ۳۶).

نقطه آغازین شکل گیری معنای اصطلاحی «شیع» به زمان حیات رسول اکرم ﷺ باز می گردد که آن حضرت در چند نوبت، درباره «حامیان علی علیه السلام» اصطلاح «شیعه علی» را به کار بردند. چنان که یک بار پیامبر اکرم ﷺ با اشاره به علی علیه السلام، چنین فرمودند: «سوگند به کسی که جانم به دست اوست، این شخص [علی] و شیعیانش در قیامت رستگار خواهند بود» (مظفر، ۱۳۶۸، ۳۵).

۲.۱. شیعه امامیه

«امامیه» برگرفته از «امام» در لغت به معنی پیشوا و کسی است که از گفتار او پیروی می شود و جمع آن «ائم» است (ابن منظور، ۱۹۹۶م، ۲۴۳/۷) و یاء در آخر آن یاء نسبت است به معنی منسوب به امام و چون وصف «فرقه» است، مؤنث به کار می رود؛ یعنی فرقه امامیه و «مقصود گروهی است که پس از رحلت پیامبر از امام منصوب از جانب او پیروی می کنند» (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، ۴۶).

بنابراین هر گروهی را که از پی پیامبر ﷺ به امام منصوب معتقد است، می توان امامی نامید. در این صورت واژه امامیه با شیعه مترادف خواهد بود، زیرا شیعه کسی است که از امام منصوب به نام علی علیه السلام پیروی می کند و او را بر دیگر صحابه پیامبر ﷺ مقدم می دارد (اشعری، ۱۴۰۰ق، ۵/۱).

شهرستانی برای شیعه پنج فرقه ذکر کرده به نام های کیسانیه، زیدیه، امامیه، غالیه و اسماعیلیه (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ۱۷۰/۱).

احمد امین دانشمند معاصر مصری، اساس تشیع را اعتقاد به این می داند که علی علیه السلام و فرزندان او از دیگران برای خلافت و امامت شایسته ترند و پیامبر ﷺ نیز آنها را برای این مقام برگزیده است. او غیر از فرق زیدیه، دیگر فرق شیعه را تحت عنوان امامیه نامیده و مهم ترین آنها را اثناعشریه می داند (امین، ۱۴۲۵ق، ۱۵۴/۳). شیخ مفید نیز

می‌گوید: «امامیه، امامت را پس از علی علیه السلام و حسنین علیهم السلام در اولاد حسین بن علی علیه السلام متمرکز می‌سازند و امامت را تا حضرت رضا علیه السلام و سپس تا امام مهدی علیه السلام ادامه می‌دهند» (شیخ مفید، ۱۴۲۵ق، ۴۶).

بنابر منابع معتبر، اکثریت شیعیان امامی از قرون نخستین اسلامی تا قرن چهارم در این شهرها پراکنده بودند: سبزوار (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۷، ۱۵۰)، رقه (مقدسی، ۱۳۶۱، ۴۷۴)، ساری (قزوینی رازی، ۱۳۵۸، ۲۰۱)، ورامین (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۷، ۵۵)، (حموی، ۱۹۹۷، ۱۷)، آوه (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۷، ۶۰) (قزوینی رازی، ۱۳۵۸، ۱۹۹)، (حموی، ۱۹۹۵، ۱۷)، کاشان (قزوینی رازی، ۱۳۵۸، ۱۹۸) (حموی، ۱۹۹۵، ۱۳)، قم (قزوینی رازی، ۱۳۵۸، ۱۹۵)، (حدودالعالم، ۱۳۴۰، ۱۴۲)، کوفه (مقدسی، ۱۳۶۱، ۴۷۴)، (خوارزمی، ۱۳۶۲، ۴۹)، بصره (ناصرخسرو، ۱۳۶۳، ۱۳۰)، (مقدسی، ۱۳۶۱، ۶۲۰)، گرگان (جرجان) (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۷، ۱۵۰)، (مقدسی، ۱۳۶۱، ۵۴۰)، تفرش (طبرس) (اصطخری، ۱۳۷۳، ۱۱۵)، ری (حموی، ۱۹۹۵، ۳۵۶)، (مقدسی، ۱۳۶۱، ۵۸۳)، (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۷، ۵۴)، نوقان (حدودالعالم، ۱۳۴۰، ۹۰)، نیشابور (مقدسی، ۱۳۶۱، ۴۹۲)، حله (حموی، ۱۹۹۵، ۲۳۲/۷)، حمص (شوشتری، ۱۳۶۵، ۶۴)، حویزه (شوشتری، ۱۳۶۵، ۶۸).

۳.۱. شاخص‌ها، موضوعات و مؤلفه‌های مربوط به هویت شیعه امامیه همراه مفاهیم و نمادهای آن‌ها در این پژوهش (در شمارش محسوب می‌شدند).

در رابطه با اصول و مفاهیم بنیادی و اصلی شیعه، مؤلفه‌هایی مانند امامت، ولایت، مهدویت، وصایت، رجعت، غیبت، امر به معروف و نهی از منکر، عدل، تقیه، بدا، انتظار، حج، جهاد، خمس، زکات).

در رابطه با امامان شیعه، مؤلفه‌های حضرت علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، سایر امامان علیهم السلام ...

در رابطه با مظاهر، مناسک و مناسبت‌های شیعه، مؤلفه‌هایی مانند محرم؛ تاسوعا و عاشورا، اربعین، نیمه شعبان، غدیر خم، عید قربان، زیارت قبور ائمه، رحلت، ولادت‌ها و شهادت‌های ائمه علیهم السلام.

در رابطه با اماکن مهم شیعی، مؤلفه‌هایی مانند مساجد شیعی، کتابخانه‌های شیعی، امام‌زاده‌ها، مقبره و بارگاه‌های امامان شیعی، شهرهای شیعه‌نشین، محله‌های شیعه‌نشین. در رابطه با مفاخر، شخصیت‌ها و گروه‌های شیعی، مؤلفه‌هایی مانند فاطمه‌الزهرای علیها السلام، نواب اربعه، سادات علوی، آل‌عبا و اهل‌بیت علیهم السلام، شاعران شیعی، رجال شیعی، محدثان شیعی، نقبای شیعی، وکلای شیعی، دانشمندان شیعی، فرق شیعی، غلات شیعی، قیام‌های شیعی.

در رابطه با دیگر نمادها و مظاهر مهم شیعی، مؤلفه‌هایی مانند سکه‌های شیعی، پرچم شیعی، اذان شیعی، شعائر شیعی، احادیث شیعی، مکاتب شیعی، نهج‌البلاغه، صحیفه سجاده، کتب اربعه، تسبیح و مهر شیعه، ندور و وقف شیعه.

۴.۱. آل‌بویه (۴۴۸-۳۲۰ق / ۱۰۵۶-۹۳۳م)

کلمه آل به معنای خاندان (فرهنگ معین، ۱۳۷۱، ۸۰) و کلمه بویه بر وزن مویه به معنای امید و آرزوست (فرهنگ معین، ۱۳۷۱، ۶۰۷) که در تلفظ عربی به صورت بویی نوشته می‌شود. بویه یک لفظ فارسی است به ضم اول و سکون واو و فتح یا، بر وزن مویه به معنی امید و آرزو (فقیهی، ۱۳۶۵، ۸۲). نام این سلسله از «بویه» پدر سه برادری که این سلسله را بنیان گذاشتند، گرفته شده است.

بنا بر مستندات تاریخی، آغاز حکومت این سلسله ذی‌القعدة ۳۲۱ق و پایان آن سال ۴۴۸ق است. این دولت در زمان عضدالدوله به اوج قدرت و عظمت رسید و پس از او، رو به انحطاط گذاشت. حکومت آنان ۱۲۰ سال طول کشید و ۱۷ تن از این خاندان به حکومت دست یافتند (لین‌پول، ۱۳۶۳، ۱۲۸). دولت آل‌بویه را سه برادر به نام‌های علی، حسن و احمد فرزندان ابوشجاع بویه فرزند فناخسرو تأسیس کردند (ابن‌الطقطقی، ۱۹۹۷م، ۲۷۰). این دولت پس از مدتی به چنان رشد و شکوفایی رسید که **ابن‌ابی‌الحدید** آن را ضرب‌المثل دولت‌ها در عظمت و شکوه معرفی می‌کند (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۸۷ق، ۴۹/۷).

این حکومت در سواحل جنوبی دریای خزر که در دوره اسلامی تحت عنوان دیلم خوانده می‌شد، برآمدند و از لحاظ نیرو و وسعت قلمرو حکومت، قوی‌ترین سلسله‌ای بودند که **مینورسکی** از آن دوران به عنوان «دوران دیلمی» یاد می‌کند (باسورث، ۱۳۷۱، ۱۵۵).

این حکومت به سه شاخه بزرگ در عراق (۴۴۷-۳۳۴ق)، فارس (۴۴۷-۳۲۲ق)، ری، همدان و اصفهان (۴۲۰-۳۳۵ق) تقسیم شد (باسورث، ۱۳۷۱، ۱۵۵).

بویهیان (۳۲۲-۴۴۸ق) از مهم‌ترین سلسله‌های ایرانی بودند که نخست در فلات ایران و سپس در عراق در کنار سامانیان خراسان و ماوراءالنهر در حد فاصل فتوحات صدر اسلام و فتوحات ترکان در سده پنجم که به تعبیر **مینورسکی** "میان‌پرده تاریخ ایران" بود، روی کار آمدند (مینورسکی، ۱۳۴۰، ۱۰۹).

حکومت آل‌بویه نقطه عطف سیاسی در تاریخ ایران و بغداد بود؛ آنان اولین حکومت ایرانی بودند که توانستند به آمال بسیاری از امیران ایرانی از جمله یعقوب لیث صفاری و مرداویج دست یابند و بر خلافت عباسی مسلط شوند (ترکمنی‌آذر، ۱۳۸۴، ۱).

دولت آل‌بویه را می‌توان از معدود دولت‌هایی دانست که با وجود تضاد فکری و مذهبی با عموم رعایا و حتی حکومت مرکزی و در عین حال با حفظ ارزش‌ها و باورهای

عقیدتی خود و بر جایگاه سیاسی، مذهبی و بدون تکیه یا حتی اجتماعی توانست حکومتی گسترده و مستحکم را تأسیس نماید.

عصر آل‌بویه بی‌گمان اوج دورانی بود که **آدام‌متز** آن را «رنسانس اسلامی» می‌نامد و از بسیاری جهات دوره عظمت فرهنگ اسلامی در قرون اولیه هجری به شمار می‌رود (کرمر، ۱۳۷۵، ۳۴).

برخی از مهم‌ترین مورخینی که معتقد به امامی مذهب بودن آل‌بویه هستند عبارتند از: ابن جوزی ۱۴۱۲ق، ۱۵۷/۱۵، ابن کثیر (۱۴۱۲ق، ۳۶۳/۱)، ابن تغری بردی (بی‌تا، ۳۰۷/۲ و ۱۴/۴)، قزوینی رازی (۱۳۵۸، ۱۸۷)، ثعالبی (۱۳۷۵ق، ۱۵۹/۱)، اشپولر (۱۳۶۹، ۳۶۳/۱)، نجاشی (۱۴۰۷ق، ۵۷)، علامه حلی (۱۳۸۱ق، ۲۱۵)، آقابزرگ تهرانی (۱۴۰۳ق، ۳۰۸/۲)، طوسی (۱۳۸۱ش، ۱)، امین (۱۴۲۵ق، ۶۶/۱)، مصطفی شیبی (۱۳۷۴، ۴۱-۴۲)، ابن خلدون (۱۳۶۹، ۲۵۹)، شوشتری (۱۳۶۵، ۴۳۹/۱)، شیخ صدوق (۱۴۰۵ق، ۵۲).

شواهد دیگری نیز امامی بودن آل‌بویه را اثبات می‌کند، از جمله:

احیای شعائر شیعه (ابن جوزی، ۱۴۱۲ق، ۱۵۰/۱۴)، داشتن وزرای شیعه (ثعالبی، ۱۳۷۵ق، ۱۵۹/۱) رابطه آنان با خاندان و علمای شیعه (شوشتری، ۱۳۶۵ش، ۴۶۵/۱) کتیبه‌ای که در تخت جمشید به دستور عضدالدوله نوشته شده و اسامی دوازده امام معصوم دارد (کرمر، ۱۳۷۵ش، ۸۲). این که گفته شده آل‌بویه از ابتدای امر، شیعه دوازده امامی بودند و تا آخر نیز به عقیده خود وفادار ماندند (اشپولر، ۱۳۶۹، ۳۶۳/۱)، این که معزالدوله مرجع فقهی خود را ابن جنید (از فقهای امامیه) قرار داده بود (شوشتری، ۱۳۶۵، ۴۳۹/۱)، اعتقاد رکن‌الدوله به امام‌زمان (شیخ صدوق، ۱۴۰۵ق، ۵۲)، (شوشتری، ۱۳۶۵، ۴۵۴) و ...

۵.۱. کتاب مقتضب الاثر فی النص علی الاثمه اثنی عشر (ابن عیاش جوهری)

ابوعبدالله احمد بن محمد بن عبدالله بن حسن بن عیاش بن ابراهیم بن ایوب جوهری معروف به **ابن عیاش جوهری**، در حدود سال ۲۷۰ ق در بغداد به دنیا آمد. او از تاریخ نگاران معروف شیعه در دوران آل بویه در بغداد بود.

او چنان که از بررسی مشایخ و شاگردانش برمی آید، بخش عمده عمر خود را در بغداد گذرانده است. تنها از یک سفر وی به سامرا در حوالی ۳۳۹ ق اطلاع در دست است. این سفر بایستی کوتاه بوده باشد، زیرا **ابن عیاش** در سال ۳۴۰ ق ظاهراً در بغداد از **سهل بن محمد طرطوسی** حدیث شنیده است. وی پس از عمری طولانی در سال ۴۰۲ ق در بغداد درگذشت. او با نجاشی و پدر نجاشی دوست بوده و از شاگردان **ابن عقده** به شمار می رود (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ۸۷).

تألیفات متعددی به او نسبت داد شده که از میان آنان، شش کتاب تاریخی به چشم می خورد:

اخبار ابی هاشم جعفری، اخبار جابر الجعفی، اخبار وکلاء الاثمه الأربعة، کتاب الأشتمال فی معرفه الرجال، مقتضب الاثر فی النص علی الاثمه اثنی عشر که از میان کتاب های عنوان شده، تنها آخرین کتاب او در دسترس است و مابقی آنان مفقود شده است.

ابن عیاش در اواخر عمر دچار اضطراب در نقل حدیث می شود و همین مسئله موجب عدم اعتبار احادیث او نزد شیوخ بغداد می گردد اگر چه **طوسی** و **نجاشی** از سعه روایت **ابن عیاش** تمجید کرده اند (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ۸۵؛ طوسی، ۱۳۸۱، ۴۴۹).

ذکر زمان و مکان در برخی موارد برای حدیث، توضیح در مورد نحوه تحمل حدیث، توضیح درباره موارد دقیق اختلاف در روایت یک حدیث و توضیح در مورد تقطیعاتی

که به جهت ضرورت در حدیث انجام داده، همه از شواهد دقت ضبط او در حدیث است.

مهم‌ترین مشایخ حدیثی او ابی الطیب، حسن بن احمد بن محمد بن عمر بن عبدالله بن الصباح القزوينی و ابی الصباح، محمد بن احمد بن عبدالرحمن و ابن مروان کوفی و عبدالله بن جعفر الحمیری هستند (امین، ۱۴۲۵ق، ۳/۱۲۵).

«یکی از مهم‌ترین خصوصیات **ابن عیاش جوهری** آن است که در روایت آثار سلف کوشش بسیار کرده است. از این رو به عنوان حلقه واسط محسوب می‌گردد. چنان که برخی از این آثار تنها به همت او به دست آیندگان رسیده که برخی از آنها مانند طب الأئمه پسران بسطام تا امروز محفوظ مانده است» (پاکتچی، ۱۳۹۸، مدخل ابن عیاش جوهری، ۴/۳۶۴) و (حلی، ۱۴۰۳ق، ۱۱۷).

«از عناوین آثار ابن عیاش و قطعات پراکنده باقی مانده از آنها می‌توان به خوبی دریافت که وی از جمله افرادی بوده که در ثبت تاریخ ائمه متأخر شیعه و نیز تاریخ غیبت صغری (۳۲۹-۲۶۰ق) نقش بسزایی داشته است. زیرا وی، خود غیبت صغری را درک کرده و در مورد مسائل مطروحه درباره آن دوره، چون مسئله ادعای ابوبکر بغدادی شخصاً درگیر ماجرا بوده است» (طوسی، ۱۳۸۱، ۱/۲۵۵) (صادقیان هرات، ۱۳۹۲، ۱۲۵).

«جز آنچه ذکر شد، مطالبی نیز در مورد تاریخ ائمه متقدم از وی نقل شده است» (طوسی، ۱۳۸۱، ۱/۷۴۹).

این کتاب شامل احادیثی است که در آنها به تعداد امامان و صفات و نامشان تصریح شده است. با این تفاوت که نویسنده سعی نموده روایات آن را از کتاب‌های اهل سنت و راویان ایشان نقل نماید. او خود در مقدمه کتاب عنوان می‌کند که «من تلاش کردم تا از راویان مخالف ما که به تعداد امامان ما و نام آنان تصریح کرده‌اند، روایاتی را ذکر نمایم» (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ۱۲).

این کتاب در سه بخش ترتیب یافته است: بخش اول و دوم آن شامل ۲۴ روایت است که پانزده روایت آن از طریق امام حسین (علیه السلام) و یازده تن از صحابه از جمله عبدالله بن مسعود، انس بن مالک، جابر بن سمره، عبدالله بن ابی اوفی، عبدالله بن عمرو بن عاص، سلمان فارسی، جابر بن عبدالله انصاری، ابوسلمی، ام سلیم، عبدالله بن عمر بن خطاب، ابوطفیل و عامر بن واثله نقل شده‌اند.

بخش سوم نیز شامل اشعار و اخباری از امت‌های گذشته است که به نام و عدد ائمه اشاره کرده است (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ۱۰).

کتاب «مقتضب الاثر» از روی نسخه میرزا محمد حسن شیرازی (م ۱۳۱۲ق) توسط چاپ‌خانه علوی نجف در سال ۱۳۴۶ و ۱۳۵۶ قمری و سپس دارالاضواء بیروت در سال ۱۴۰۵ قمری چاپ گردید. در سال ۱۳۷۹ش توسط مکتبه طباطبایی و مدرسه فیضیه به کوشش آقای هاشم رسولی محلاتی و با مقدمه آیت الله شیخ لطف الله صافی و همچنین در سال ۱۴۲۹ق توسط مؤسسه بعثت به چاپ رسید.

۲. روش‌شناسی تحقیق

موضوع بررسی مؤلفه‌های هویت شیعی در محتوای کتاب «مقتضب الاثر» پژوهشگر را در برابر مجموعه‌ای گسترده از صفحات کتاب و تکرار مؤلفه‌های مربوط به هویت شیعی قرار می‌دهد. این امر روشی را می‌طلبد که بتواند مؤلفه‌های هویت شیعی را از میان محتوای اثر منتخب بازشناسی نماید. از این‌رو به نظر می‌رسد بهترین روش، روش تحلیل محتواست.

در روش تحلیل محتوا پژوهشگر می‌کوشد از طریق مصاحبه یا مطالعه پیامی مکتوب یا شفاهی به داده‌هایی دست یابد تا به کمک آن‌ها به بررسی فرضیه‌های تحقیق بپردازد. این روش عمدتاً در دو قالب کمی و کیفی انجام می‌شود که در پژوهش حاضر و به

اقتضای مطلب سعی شده بیشتر از روش تحلیل محتوای کمی جهت استخراج داده‌ها و شمارش مؤلفه‌ها و به منظور تحلیل، ارزیابی و تفسیر داده‌های مورد نظر از روش تحلیل محتوای مضمونی یا کیفی موريس دوورژه استفاده شود.

درباره این روش پژوهشی تاکنون تعریف‌های بسیاری از سوی صاحب‌نظران روش تحقیق ارائه شده است. براساس یکی از این تعریف‌ها «تحلیل محتوا، فرآیند نظام‌مند شناسایی، طبقه‌بندی، تفسیر، استنباط و استخراج پیام‌ها، نمادها، آثار و مفاهیم پنهان در متون نوشتاری، رسانه‌ها و سایر مجموعه‌های مورد بررسی، بر اساس روش‌های پژوهش کمی و کیفی است» (معروفی و یوسف‌زاده، ۱۳۸۸، ۱۵).

در این روش محتوای آشکار و پیام‌ها به‌طور نظام‌دار و کمی توصیف می‌شود. از این‌رو این روش را می‌توان روش تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی قلمداد کرد. تحلیل محتوا روشی مناسب برای پاسخ دادن به سؤال‌هایی درباره محتوای یک پیام است. کاربردهای مهم تحلیل محتوا عبارتند از:

الف. توصیف ویژگی‌های یک پیام؛

ب. استنباط درباره فرستندگان پیام و دلایل یا پیش‌آیندهای پیام (سرمد، ۱۳۸۶، ۶۵).

تحلیل محتوا دو رویکرد کمی و کیفی دارد؛ «در رویکرد کمی با استفاده از محاسبه فراوانی و تعداد وقوع کلمات و اسامی و فضای اختیاری داده شده، موضوع مربوط مورد تحلیل قرار می‌گیرد». «رویکرد کیفی نیز روشی است که بر یک دیدگاه تفسیرگرایانه و توجه آن به چگونگی تفسیر، درک، تجربه و به‌وجود آمدن جهان اجتماعی معطوف است» (سرمد، ۱۳۸۶، ۶۶).

جامعه آماری پژوهش حاضر را منابع اصلی دوران آل‌بویه تشکیل می‌دهد. از حجم کلی جامعه مورد مطالعه، کتاب «مقتضب الاثر فی النص علی الائمة اثنی عشر» به عنوان نمونه و به صورت هدفمند انتخاب شد. روش گردآوری داده‌ها از متن جامعه نمونه به

این صورت بود که محقق، با استقرای تمام آذ، دسته از عبارات، گزاره‌ها، مفاهیم، مؤلفه‌ها و نمادهای مربوط به هویت شیعی امامی را انتخاب کرد. آن‌گاه فراوانی پیام‌ها شمارش شدند. برای کنترل صحت داده‌ها در جامعه آماری مورد بررسی دوبار شمارش شد و در مواردی که پس از دو بار شمارش، باز هم اختلافی مشاهده شد، شمارش بار سوم ملاک قرار گرفت.

ساروخانی این کدگذاری را این گونه توضیح می‌دهد: «داده‌های پراکنده باید در مجموعه‌های معنی‌دار گرد هم آیند تا کار تحلیل تسهیل شود. هدف اصلی در کدگذاری، ساده‌سازی کار در استفاده از پاسخ‌هاست از طریق جمع‌آوری پاسخ‌های مشابه و از نظر محتوای یکسان در گروه‌ها و مقولات کوچکتر» (ساروخانی، ۱۳۷۵، ۴۰۴). در پژوهش حاضر از کدگذاری به شیوه پیشین و از نوع «کدگذاری بانسان» استفاده شده است؛ به این معنی که پرسش‌نامه‌های حاوی مقوله‌ها (شاخص‌ها) و مؤلفه‌ها از قبل فراهم شده و در حین مطالعه متون به محض مشاهده شواهد و نمونه‌های مرتبط با مقوله (شاخص) و مؤلفه‌های مورد نظر، علامت خط نشان در پرسش‌نامه به نشانه ظهور مقوله مورد نظر گذاشته می‌شد و پس از پایان مطالعه اثر مورد نظر به منظور پردازش داده‌ها، تعداد خط نشان‌ها شمارش و عدد حاصل به عنوان فراوانی در جدول‌های طراحی شده، ثبت می‌شد.

در پژوهش حاضر از تکنیک‌های آمار توصیفی استفاده شده است.

روش جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش، تحلیل محتواست. برخی این روش را نوعی پرسش از محتوای یک پیام می‌دانند. پرسشنامه‌ای که در تحلیل محتوا به کار می‌رود به اصطلاح «پرسش‌نامه معکوس» نامیده می‌شود؛ چرا که برخلاف روش جمع‌آوری اطلاعات از طریق پرسش‌نامه که آزمودنی به پرسش‌نامه پاسخ می‌دهد، در تحلیل محتوا، پاسخ‌ها در دسترس محقق است و او فقط باید آن‌ها را استخراج کند.

به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها، ابتدا جدول‌های مربوط به اثر مورد نظر تکمیل شد، آن‌گاه نمودارها و جداول مربوطه به صورت مقایسه‌ای ترسیم شد. در مرحله بعد نتایج جدول‌ها با یکدیگر مقایسه شد. آخرین مرحله در تحلیل محتوا پردازش داده‌های رمزگذاری شده است. این فرآیند را می‌توان به دو شیوه انجام داد: دستی و کامپیوتری (با استفاده از نرم‌افزار SPSS). به این ترتیب که محقق می‌تواند بر اساس نتایج به دست آمده، به بحث و تفسیر بپردازد. تجزیه و تحلیل اطلاعات این پژوهش در سطح توصیفی صورت گرفته و در این سطح از مشخصه‌ها و روش‌های ساده آماری نظیر فراوانی و درصد استفاده شده است. به این صورت که پس از محاسبه هر فراوانی، آن را در ۱۰۰ ضرب و تقسیم بر جمع فراوانی‌ها کرده، درصد آن به دست آمده است. داده‌های این پژوهش پس از گردآوری، ابتدا در قالب جدول‌های یک بُعدی ارائه گردیده سپس تجزیه و تحلیل انجام گرفته است. در مرحله بعد داده‌های مربوط به هر یک از مؤلفه‌های منابع به صورت جداگانه و به طور کلی در نمودارهای دایره‌ای و ستونی نمایش داده شده است. در نهایت پس از تجزیه و تحلیل سعی شد داده‌های به دست آمده به صورت کیفی مورد تحلیل قرار گیرند.

۳. یافته‌های پژوهش (فراوانی و درصد مؤلفه‌ها در کتاب مورد نظر)

جدول شماره ۱: فراوانی مؤلفه‌ها و مفاهیم و نمادهای هویت شیعه در محتوای کتاب

مقتضب الاثر فی النص علی الاثمه اثنی عشر (ابن عباس جوهری)

کتاب مقتضب الاثر فی النص ...		مؤلفه‌های هویت شیعی	تجزیه و تحلیل داده‌ها
درصد	فراوانی	مؤلفه‌ها و مفاهیم (نمادها)	
۵/۸۸	۱۰	امامت	
۲/۹۴	۵	ولایت	
۲/۹۴	۵	مهدویت	
۴/۱۱	۷	وصایت	

رجعت	۰	۰	
غیبت	۰	۰	
امربه معروف و نهی ازمنکر	۴	۲/۳۵	تذکره امامان شیعه
عدل - تقیه - بدا - انتظار - حج - جهاد - خمس - زکات	۷	۴/۱۱	
امام علی علیه السلام	۲۸	۱۶/۴۷	
امام حسن علیه السلام	۲۱	۱۲/۳۵	
امام حسین علیه السلام	۲۰	۱۱/۷۶	
امام سجاد و امام باقر علیهما السلام	۱۷	۱۰	
امام صادق علیه السلام	۹	۵/۲۹	
امام موسی کاظم و امام رضا علیهما السلام	۸	۴/۷۰	
امام علی نقی و هادی نقی و امام حسن عسکری علیهما السلام	۶	۳/۵۳	
امام مهدی علیه السلام	۶	۳/۵۳	تذکره مشاهیر شیعه
محرم	۰	۰	
تاسوعا و عاشورا	۰	۰	
اربعین	۰	۰	
غدیر خم	۰	۰	
عید قربان	۰	۰	
نیمه شعبان	۰	۰	
ولادت ائمه علیهم السلام	۰	۰	
شهادت و رحلت ائمه علیهم السلام	۰	۰	
مقبره و بارگاه‌های امامان شیعه علیهم السلام	۰	۰	تذکره اماکن شیعه
مدارس شیعی	۰	۰	
کتابخانه‌های شیعی	۰	۰	
مساجد شیعی	۰	۰	
امام زاده‌ها	۰	۰	
شهرهای شیعی	۰	۰	
محلله‌های شیعه‌نشین	۰	۰	

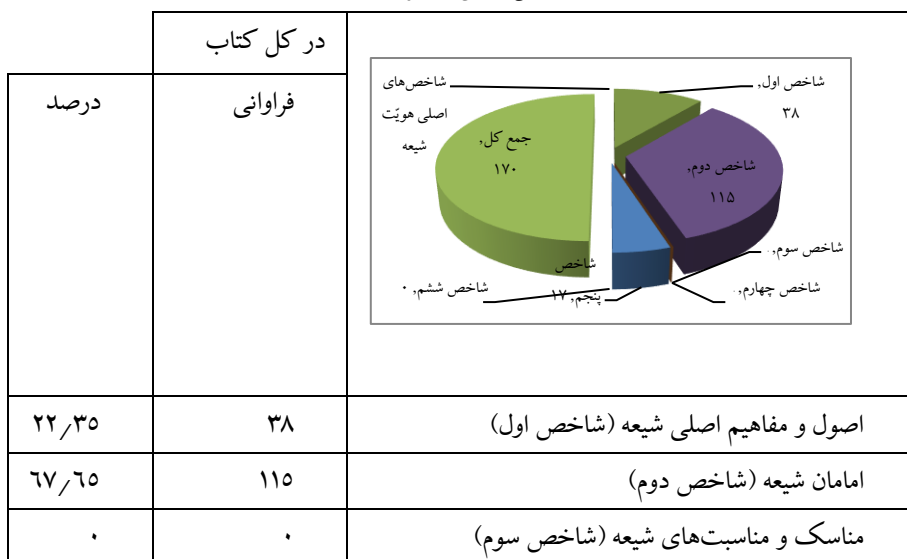
فهرست کتابها	فاطمه الزهرا علیها السلام	۶	۳/۵۳
	آل عبا	۵	۲/۹۴
	نواب اربعه	۰	۰
	سادات علوی	۰	۰
	اهل بیت	۰	۰
	شیعیان نخستین	۶	۳/۵۳
	شاعران شیعی	۰	۰
	دانشمندان شیعی	۰	۰
	محدثان شیعی	۰	۰
	رجال شیعی	۰	۰
	نقبای شیعی	۰	۰
	وکلائی شیعی	۰	۰
	قیام‌های شیعی	۰	۰
	فرق شیعی	۰	۰
	سکه‌های شیعه	۰	۰
	اذان شیعه	۰	۰
	پرچم شیعیان	۰	۰
	شعائر شیعیان	۰	۰
	احادیث شیعیان	۰	۰
	مکاتب شیعی	۰	۰
فهرست نمادهای مشهور شیعه	تسبیح و مهر شیعه	۰	۰
	کتب اربعه	۰	۰
	نهج البلاغه	۰	۰
	صحیفه سجاده	۰	۰
	وقف، نذور شیعه	۰	۰
	جمع کل	۱۲۰	۱۰۰

جدول شماره ۲۵. مقایسه میان شش شاخص اصلی مؤلفه‌های هویت شیعه در کتاب مقتضب الاثر فی

النص علی الائمه اثنی عشر (ابن عیاش جوهری)

کل کتاب		شاخص‌های اصلی هویت شیعه
فراوانی	درصد	
۳۸	۲۲/۳۵	شاخص اول
۱۱۵	۶۷/۶۵	شاخص دوم
۰	۰	شاخص سوم
۰	۰	شاخص چهارم
۱۷	۱۰	شاخص پنجم
۰	۰	شاخص ششم
۱۷۰	۱۰۰	جمع کل

نمودار دایره‌ای شماره یک- (مربوط به جدول شماره دو) مقایسه و جمع کل فراوانی و درصد شاخص‌های اصلی مؤلفه‌های هویت شیعه در کل کتاب مقتضب الاثر فی النص علی الائمه اثنی عشر (ابن عیاش جوهری)

اصول و مفاهیم اصلی شیعه (شاخص اول)

امامان شیعه (شاخص دوم)

مناسک و مناسبت‌های شیعه (شاخص سوم)

۰	۰	اماکن مهم شیعی (شاخص چهارم)
۱۰	۱۷	شخصیت‌ها و گروه‌های شیعی (شاخص پنجم)
۰	۰	نمادها و مظاهر مهم شیعی (شاخص ششم)
۱۰۰	۱۷۰	جمع کل

۱.۳. تجزیه و تحلیل داده‌ها به صورت کمی

میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی با توجه به جداول شماره ۳-۱ پس از بررسی محتوای کتاب «مقتضب الاثر فی النص علی الائمه اثنی عشر» (ابن عیاش جوهری) به شرح زیر می‌باشد:

جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و نمادهای هویت شیعه در کتاب «مقتضب الاثر فی النص علی الائمه اثنی عشری» (عیاش جوهری)، ۱۷۰ مورد بود. به این ترتیب ملاحظه می‌شود که بیشترین میزان توجه و تأکید در این کتاب در شاخص دوم (امامان شیعه) با ۱۱۵ فراوانی و ۶۷/۶۵ درصد، شاخص اول (اصول و مفاهیم اصلی شیعه)، با ۳۸ مورد فراوانی و ۲۲/۳۵ درصد و شاخص چهارم (اماکن مهم شیعی) با ۱۷ مورد فراوانی و ۱۰ درصد با ۱۴ مورد فراوانی و ۱۷/۲۸ درصد در مراتب بعدی قرار دارند. کمترین میزان توجه و تأکید به مؤلفه‌های هویت شیعه در کتاب مورد نظر به ترتیب در شاخص‌های سوم (مناسک و مناسبت‌های شیعی)، شاخص پنجم (مفاخر و شخصیت‌های معروف شیعی) و شاخص ششم (نمادها و مظاهر مهم شیعی) با ۰ مورد فراوانی و ۰ درصد مشاهده گردید.

در میان موضوعات و مؤلفه‌های هویت شیعه در کل کتاب مذکور، بیشترین میزان تکرار و توجه به ترتیب به موضوع امام علی علیه السلام با ۲۸ فراوانی و ۱۶/۴۷ درصد، امام حسن علیه السلام با ۲۱ فراوانی و ۱۲/۳۵ درصد، امام حسین علیه السلام با ۲۰ فراوانی و ۱۱/۷۶ درصد،

امام سجاد و امام باقر علیه السلام با ۱۷ فراوانی و ۱۰ درصد، امامت با ۱۰ فراوانی و ۵/۸۸ درصد، منعکس شده بود. کمترین میزان تکرار و توجه به مؤلفه‌های رجعت، اربعین، نیمه شعبان، مدارس شیعی، مساجد شیعی، نواب اربعه، شاعران شیعی، رجال شیعی، وکلای شیعی، سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجادیه، مکاتب شیعی، مهر شیعی و... منعکس می‌گردد.

۲.۳. تفسیر کیفی و ارزیابی داده‌ها

از بررسی محتوای کتاب «مقتضب الاثر فی النص علی الائمه اثنی عشری» (عیاش جوهری) نتایج کیفی به شرح زیر به دست آمد:

بیشترین میزان توجه و تأکید مؤلفه‌های هویت شیعی امامی در این کتاب در شاخص مربوط به امامان شیعی، اصول و مفاهیم اصلی شیعی و اماکن مهم شیعه بازتاب داده شده و کمترین میزان توجه و تأکید به مؤلفه‌های هویت شیعه به ترتیب در شاخص‌های مناسک و مناسبت‌های شیعی، نمادها و مظاهر مهم شیعی و مفاخر و شخصیت‌های معروف شیعی مشاهده گردید.

نتایج کیفی این پژوهش نشان داد که موضوعات و مؤلفه‌هایی مانند امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام سجاد و امام باقر علیه السلام، امامت بیشترین انعکاس را داشته و مؤلفه‌هایی مانند رجعت، اربعین، نیمه شعبان، مدارس شیعی، مساجد شیعی، نواب اربعه، شاعران شیعی، رجال شیعی، وکلای شیعی، سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجادیه، مکاتب شیعی، مهر شیعی و... کمترین بازتاب را در کتاب مذکور به خود اختصاص داده‌اند.

به صورت کلی می‌توان برخی از دلایل انعکاس مؤلفه‌های هویت شیعی امامی در محتوای کتاب را چنین عنوان کرد: **ابن عیاش جوهری** از جمله تاریخ‌نگاران

معروف شیعه در زمان آل بویه در بغداد است. وی از جمله افرادی بوده که در ثبت تاریخ ائمه متأخر شیعه و نیز تاریخ غیبت صغری نقش بسزایی داشته است. زیرا خود غیبت صغری را درک کرده و در مورد مسائل مطروحه درباره آن دوره، چون مسئله ادعای ابوبکر بغدادی شخصاً درگیر ماجرا بوده است. از طرفی هم تکرار زیاد مؤلفه‌های مربوط به شاخص امامان شیعی به محتوای کتاب برمی‌گردد که این کتاب، شامل احادیثی است که در آن‌ها به تعداد امامان و صفات و نامشان تصریح شده است. کتاب در سه بخش ترتیب یافته است: بخش اول و دوم آن شامل ۲۴ روایت است که پانزده روایت آن از طریق امام حسین علیه السلام و یازده تن از صحابه از جمله سلمان فارسی، جابر انصاری، ام سلیم، عبدالله بن مسعود و انس بن مالک نقل شده‌اند. بخش سوم شامل اشعار و اخباری از امت‌های گذشته است که به نام و عدد ائمه اشاره کرده است.

نتایج کیفی این پژوهش نشان داد که سیاست‌های مذهبی امرای آل بویه در احیا و گسترش آیین‌ها و مراسم‌های شیعی امامی بازتاب بسیاری داشته که علاوه بر **ابن عیاش جوهری**، مورخین معروف دیگری هم بدان اشاره کرده‌اند. از جمله: تجلیل و احترام به ائمه شیعه و ساخت و تعمیر اماکن مقدسه مدینه و کربلا و نجف توسط عضدالدوله و دیگر حاکمان آل بویه (مسکویه، ۱۳۷۶، ۴۸۷/۶)، (قزوینی‌رازی، ۱۳۵۸، ۲۱۴)، زیارت مرقد مطهر امیرمؤمنان علی (همدانی، ۱۹۶۱، ۴۵۳/۱)، (ابن جوزی، ۱۴۱۲ق، ۱۵/۲۷۴)، زیارت مرقد مطهر امام رضا علیه السلام (مسکویه، ۱۳۷۶، ۴۷۵/۶)، (همدانی، ۱۹۶۱م، ۱۲۱)، زیارت کاظمین (ابن اثیر، ۱۳۸۲، ۳۶۱/۹)، زیارت مرقد مقدس امام حسین علیه السلام (ابن جوزی، ۱۴۱۲ق، ۱۵/۵۷)، انتخاب وزرای قدرتمند و شیعه مذهبی همچون صاحب بن عباد (مسکویه، ۱۳۷۶، ۲۳۶/۵)، مناقب‌خوانی در مدح اهل بیت علیهم السلام و ائمه علیهم السلام، رواج و تشویق اذان شیعی (مسکویه، ۱۳۷۶، ۵/۳۳۱) (تنوخی، ۱۳۹۱، ۲/۱۳۳)، برگزاری مراسم جشن غدیر (مسکویه، ۱۳۷۶،

۴۵۵/۶)، (ابن جوزی، ۱۴۱۲ق، ۱۶/۷)، برپایی مراسم عزاداری در محرم و روز عاشورا (ابن تغری بردی، بی تا، ۱۲۶/۶) (شیبی، ۱۳۷۴، ۴۳) و

نتیجه گیری

یکی از راه های پی بردن به وضعیت هویت تشیع در دوران آل بویه، تحلیل محتوای منابع آن دوران است. یکی از منابع مهم آل بویه کتاب «مقتضب الاثر فی النص علی الائمه اثنی عشری» **ابن عیاش جوهری** است که با بررسی میزان انعکاس مؤلفه ها و موضوعات مربوط به هویت شیعه در محتوای آن به این مهم دست پیدا می کنیم.

در این پژوهش، کتاب «مقتضب الاثر فی النص علی الائمه اثنی عشر» مورد بررسی و تحلیل محتوا قرار گرفت. **ابن عیاش جوهری** نویسنده این اثر از تاریخ نگاران معروف شیعه در زمان آل بویه در بغداد بوده است. وی از جمله افرادی بوده که در ثبت تاریخ ائمه متأخر شیعه و نیز تاریخ غیبت صغری نقش بسزایی داشته است.

سیاست مذهبی همراه با تسامح و تساهل امرا و وزیران آل بویه، احیا و گسترش آداب، مراسم و آیین های شیعی توسط حاکمان آل بویه، تدوین اصول اعتقادی شیعه امامی توسط بزرگانی همچون کلینی (م ۳۲۹ق) و ابن بابویه (م ۳۸۱ق) و شیخ مفید (م ۴۱۳ق) در این دوران، شروع غیبت کبرای امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف (م ۳۲۹ق) و ... علاوه بر تأثیر در فضای سیاسی و فکری جامعه، به میزان زیادی موجب تکرار فراوانی مؤلفه های هویت شیعی در محتوای این اثر شده است.

با توجه به یافته های به دست آمده و در پی پاسخ به سؤال اصلی این پژوهش می توان گفت در محتوای کتاب مورد نظر به موضوعات و مؤلفه های هویت شیعه امامیه به میزان زیادی توجه شده است. این مؤلفه ها همراه با نمادها و شاخص های مهم هویت شیعه در کتاب مذکور بازتاب زیادی داشته و مورد تأیید و تکرار قرار گرفته اند. بیشترین میزان

تکرار و بازتاب موضوعاتی مانند امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام سجاد و امام باقر علیه السلام، امامت است و مؤلفه‌هایی مانند رجعت، اربعین، نیمه شعبان، مدارس شیعی، مساجد شیعی، نواب اربعه، شاعران شیعی، رجال شیعی، وکلای شیعی، سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجادیه، مکاتب شیعی، مهر شیعی و...، کمترین بازتاب و توجه را داشته‌اند.

منابع

۱. ابن ابی‌الحدید، فخرالدین ابو‌حامد عبدالحمید، **شرح نهج البلاغه**، قاهره، داراحیاء التراث العربی، ۱۳۸۷ق.
۲. ابن‌اثیر، ابوالحسن علی بن محمد شیبانی جرزی، **تاریخ کامل**، ترجمه حمیدرضا آذیر، تهران، اساطیر، ۱۳۸۲ش.
۳. ابن‌الطقطقی، محمد بن علی بن طباطبا، **تاریخ فخری**، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۹۹۷م.
۴. ابن تغری بردی، جمال‌الدین ابی‌المحسن یوسف، **النجوم الزاهرة**، مصر، دارالکتب المصریه، بی‌تا.
۵. ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد، **المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک**، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۲ق.
۶. ابن‌خلدون، عبدالرحمن بن محمد، **مقدمه ابن‌خلدون**، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۹ش.
۷. ابن‌کثیر، أبوالفداء اسماعیل بن عمر، **البداية والنهاية**، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۲ق.
۸. ابن‌مسکویه، احمد بن محمد (ابوعلی رازی)، **تجارب‌الامم و تعاقب‌الهمم**، ج ۵ و ۶، ترجمه علینقی منزوی، تهران، توس، ۱۳۷۶ش.
۹. ابن‌منظور، جمال‌الدین ابوالفضل، **لسان‌العرب**، تصحیح امین محمد عبدالوهاب و محمد‌الصادق العبدی، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۶م.
۱۰. اشپولر، برتولد، **تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی**، ترجمه جواد فلاطوری، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۹ش.
۱۱. اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل، **مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلیین**، تصحیح هلموت ریتز، قیس‌بادن، دارالنشر فرانز شتاینر، چ ۳، ۱۴۰۰ق.

۱۲. اصطخری، ابواسحاق ابراهیم، **ممالک و مسالک**، ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستری، به کوشش ایرج افشار، تهران، انتشارات موقوفات دکتر محمود افشار یزدی هنگی، ۱۳۷۳ش.
۱۳. امین، احمد، **ظهرالاسلام**، بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۴۲۵ق.
۱۴. امین، آرمین دخت، «تاریخ نگار ایرانی در دربار عثمانی و رویکرد به تشیع با تکیه بر تاریخ جنابی»، **مطالعات تاریخ اسلام**، س ۸، ش ۳۰، زمستان ۱۳۹۵ش، صص ۱-۲۶.
۱۵. آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن، **الذریعه**، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ق.
۱۶. باسورث، کلیفورد، **سلسله های اسلامی جدید**، ترجمه دکتر فریدون بدره ای، تهران، انتشارات باز، ۱۳۷۱ش.
۱۷. پاکتچی، احمد، **مدخل دائره المعارف اسلامی**، تهران، مرکز پژوهش های ایرانی و اسلامی، ۱۳۹۸ش.
۱۸. پروانه و دیگران، «مؤلفه های هویت شیعی اسماعیلیان و فاطمیان در کتاب افتتاح الدعوه قاضی نعمان»، **پژوهشنامه تاریخ اسلام**، س نهم، ش ۳۴، بهار ۱۳۹۸ش، صص ۷۲-۵۱.
۱۹. ترکمنی آذر، پروین، **دیلیمیان در گستره تاریخ ایران (حکومت های محلی، آل زیار، آل بویه)**، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها، ۱۳۸۴ش.
۲۰. التبوخی، ابی علی المحسن بن علی، **نشوارالمحاضره و اخبارالمذاکره**، بیروت، دارالصادر، ۱۳۹۱ق.
۲۱. الثعالبی النیشابوری، ابی منصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل، **تاریخ ثعالبی مشهور به غرراخبار ملوک الفرس و سیرهم**، ترجمه محمد فصائلی، تهران، نشر نقره، ۱۳۷۵ق.
۲۲. حلی، حسن بن یوسف، **خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال**، نجف، المطبعه الحیدریه، ۱۳۸۱ق.

۲۳. حلی، حسن، **الاجازه الكبير**، بیروت، مؤسسه ناصرالثقافه، ۱۴۰۳ق.
۲۴. حموی، شهاب‌الدین ابوعبدالله یاقوت بن عبدالله، **معجم البلدان**، بیروت، صادر، ۱۹۹۵م.
۲۵. خوارزمی، ابوعبدالله بن یوسف کاتب، **مفاتیح العلوم**، ترجمه حسین خدیو جم، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲ش.
۲۶. ساروخانی، باقر، **روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی**، چ دهم، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۵ش.
۲۷. سرمد، زهره و همکاران، **روش‌های تحقیق در علوم رفتاری**، تهران، آگه، چ چهاردهم، ۱۳۸۶ش.
۲۸. شوشتری، قاضی‌نورالله، **مجالس المؤمنین**، تهران، کتاب فروشی اسلامیه، ۱۳۶۵ش.
۲۹. شهرستانی، ابوالفتح، **ملل و نحل**، بیروت، مؤسسه ناصرالثقافه، ۱۴۱۵ق.
۳۰. شبی، کامل مصطفی، **تشیع و تصوف**، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگوزلو، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۴ش.
۳۱. شیخ مفید، محمدبن محمد بن نعمان، **الارشاد**، تهران، بی‌نا، ۱۴۲۵ق.
۳۲. صدوق، محمدبن علی بن حسین بابویه قمی، **کمال‌الدین و تمام النعمة**، تحقیق علی‌اکبر غفاری، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۵ق.
۳۳. طوسی، محمد بن حسن، **الجمل و العقود فی العبادات**، ترجمه واعظ زاده خراسانی، مشهد، مؤسسه نشر دانشگاه مشهد، ۱۳۸۱ش.
۳۴. فقیهی، علی‌اصغر، **آل بویه و اوضاع زمان ایشان**، گیلان، صبا، ۱۳۶۵ش.
۳۵. قزوینی رازی، عبدالجلیل، **نقض**، تصحیح میرجلال محدث، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸ش.
۳۶. کرمر، جونل، **احیای فرهنگی در عهد آل بویه**، ترجمه سعید حنایی کاشانی، تهران، نشر دانشگاهی، چ ۱، ۱۳۷۵ش.

۳۷. لین پول، استانلی، **تاریخ طبقات سلاطین اسلام**، ترجمه عباس اقبال، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳ش.
۳۸. محرمی، غلام حسن، **تاریخ تشیع از آغاز تا پایان غیبت صغرا**، تهران، ظهور، ۱۳۸۸ش.
۳۹. مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی بکر، **تاریخ گزیده**، به اهتمام دکتر عبدالحسین نوابی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۳۷ش.
۴۰. مظفر، محمدحسین، **تاریخ شیعه**، ترجمه سید محمدباقر حجتی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۸ش.
۴۱. معروفی یحیی و محمد رضا یوسف زاده، **تحلیل محتوا در علوم انسانی**، همدان، سپهر دانش، ج ۱، ۱۳۸۸ش.
۴۲. معین، محمد، **فرهنگ فارسی**، تهران، امیرکبیر، ج ۴، ۱۳۷۱ش.
۴۳. مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، **احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم**، ترجمه علینقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱ش.
۴۴. منصوری، نزار عبدالمحسن، «بررسی و نقد کتاب مقتضب الاثر فی النص علی الاثمه الاثنی عشر - ابن عیاش جوهری»، **نشریه علوم حدیث**، س دوم، ش ۹، جمادی الثانی ۱۴۲۲ق، صص ۲۶۹-۲۵۵.
۴۵. **حدود العالم من المشرق إلى المغرب**، به کوشش منوچهر ستوده، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ق.
۴۶. مینورسکی، ولادیمیر، «فرمانروایی و قلمرو دیلمیان»، ترجمه جهانگیر قائم مقامی، **بررسی های تاریخی**، س ۱، ش ۲ و ۱، تابستان ۱۳۴۰ش، صص ۱۶۲-۱۳۹.
۴۷. ناصر خسرو، ابو معین حمیدالدین ناصر بن خسرو قبادیانی مروزی، **سفرنامه ناصر خسرو**، تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران، کتابفروشی زوار، ۱۳۶۳ش.
۴۸. نجاشی، احمد بن علی، **رجال النجاشی**، قم، مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین، ۱۴۰۷ق.
۴۹. همدانی، محمد بن عبد الملک، **تکمله تاریخ الطبری**، بیروت، مطبعه کاتولویک، ۱۹۶۱م.